

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ

Подано комплекс показників, які становлять інструментарій оцінки ефективності національної економіки. Використання показників дозволяє виявити резерви підвищення ефективності національної економіки. Особлива увага приділяється показникам, що характеризують ефективність продуктивності праці. Визначені основні напрями підвищення ефективності національної економіки України.

Представлен комплекс показателей, которые составляют инструментарий оценки эффективности национальной экономики. Использование показателей позволяет обнаружить резервы повышения эффективности национальной экономики. Особое внимание уделяется показателям, которые характеризуют эффективность производительности труда. Определены основные направления повышения эффективности национальной экономики Украины.

This paper presents a set of indicators to assess the effectiveness of instruments constituting the national economy. The use of indexes reveals reserves enhance the national economy. Particular attention is paid to indicators that characterize the efficiency and productivity. The main directions of are improving the efficiency of the national economy of Ukraine.

Постановка проблеми. Окреслюючи проблему, слід враховувати, що у періоди економічних ускладнень завжди посилюється роль урядів. Особливо це стосується управління інтеграційними процесами, що вимагає реалізації виваженої політики, націленої на запобігання "перегріву" чи рецесії власної економіки. Вирішення проблем забезпечення збалансованого розвитку досягається підвищенням конкурентоспроможності на основі забезпечення економічної ефективності та соціально-економічної оптимальності. При цьому вважається, що глобалізація, як правило приносить позитивний ефект лише тим країнам, які мають більш потужний конкурентоспроможний потенціал, залишаючи іншим країнам місце аутсайдерів. Це підтверджується досвідом України, відносно швидко залучення якої до світового поділу праці виявило нездатність переважної більшості національних виробників змагатися за зовнішні ринки та утримувати позиції навіть на внутрішньому ринку внаслідок низького рівня ефективності та конкурентоспроможності.

Подолання суперечностей економічного розвитку потребує переосмислення існуючої практики міжнародного співробітництва, створення та переорієнтації національної економіки на вирішення власних економічних проблем шляхом інтенсифікації та модернізації підприємств, підвищення продуктивності праці та визначення і впровадження найкращих світових практик, але не бездумно копіюючи, а враховуючи власні національні особливості.

Отже, на сьогоднішній день гостро стоїть питання підвищення ефективності національної економіки з метою максимального забезпечення потреб громадян України в товарах та послугах та покращення соціальних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи останні дослідження та публікації можна сказати, що цією проблемою займалися досить багато вчених та спеціалістів. Наприклад, різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку країн світу висвітлюються в працях авторів: А. Бабицького, В.М. Гончарова, О.І. Іляш. Стан економіки України, роль держави в її розвитку та регулюванні досліджували С.А. Музиченко, С.М. Злупко, Л.С. Гринів, Ю. Кіндзерський, І. Радіонова та інші. Різні аспекти рівня та якості життя населення досліджували вчені: І.І. Кукурудза, С.М. Ватаманюк, О.І. Шаманська, В.Ф. Беседін та ін.

Метою статті є визначення основних проблем економіки України та шляхів їх розв'язання в інтересах народу, проблем ефективності, продуктивності праці, характеристика сучасного стану економіки України, аналіз актуальних проблем економіки України, визначення пріоритетних напрямів здійснення соціальної політики в Україні та розкриття де яких шляхів вирішення основних економічних проблем.

Актуальність обраного у роботі напрямку обумовлюється діяльністю держави в економіці та ґрунтується на певній економічній політиці. Спонтанні, стихійні дії держави без чітко визначеної економічної політики породжують надзвичайно великі економічні, соціальні і політичні витрати. Суть сучасної української політики полягає в курсі на економічне відродження України. Для реалізації цієї мети ставиться завдання активізувати наявний у країні науковий та виробничий потенціал, розглянути економічний зміст, ефективність національної економіки, чинники ефективності функціонування економічної системи, питання продуктивності праці та участь держави в управлінні ефективністю праці і виробничої функції для національної економіки.

Ефективність сьогодні – одна з головних характеристик людської діяльності. Вона є найважливішою категорією економічної науки. Під ефективністю економіки розуміють відношення результатів виробництва до витрат на це виробництво. Під словом «ефективність» не

слід розуміти тільки результат, що досягається господарством у цілому або окремою галуззю, підприємством за той або інший відрізок часу (рис. 1). Цей результат вірніше було б охарактеризувати як ефект, а не ефективність.

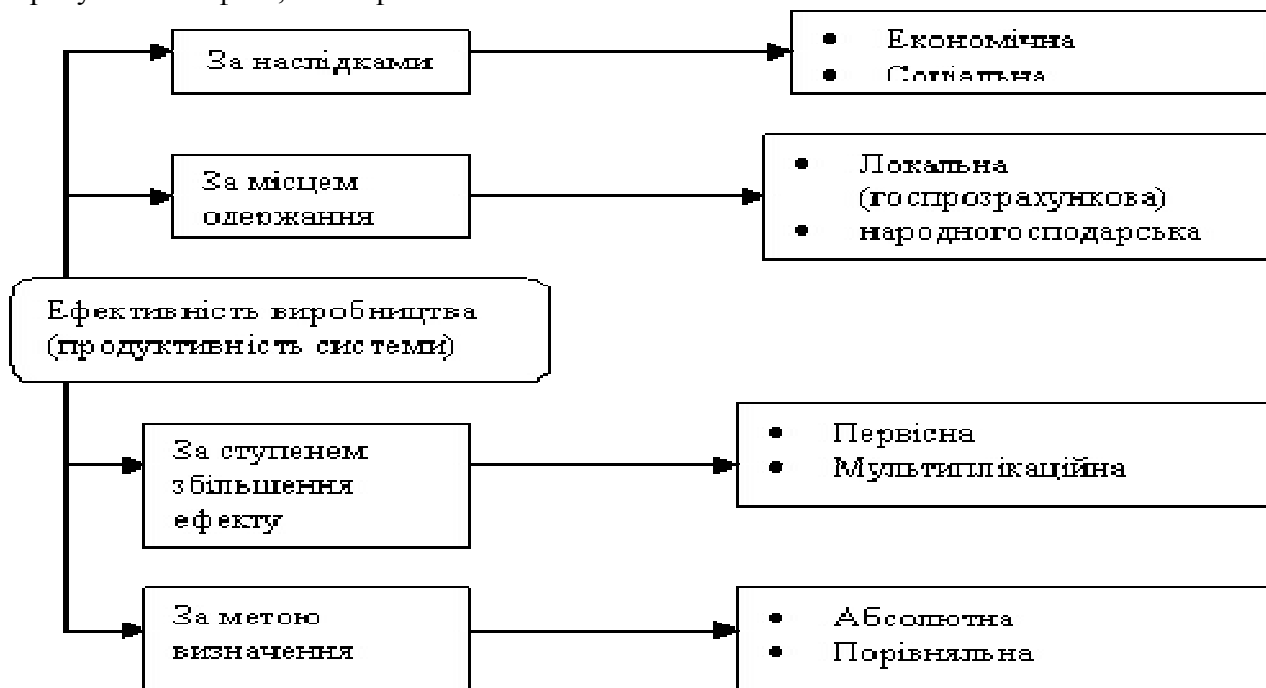

Рис. 1. Види ефективності виробництва (продуктивності системи) за окремими ознаками.

Виклад основного матеріалу. Економічний ефект – це конкретний результат (чи абсолютна величина) ефективності вирішення господарської, технічної чи економічної проблеми. Він може виражатися в грошових та натуральних показниках, наприклад, приростом ВВП, зниженням витрат на виготовлення товарів та послуг. Розвиток суспільства та національної економіки держави передбачає систематичне піднесення ефективності в усіх галузях діяльності людини, яка проявляється за абсолютного та відносного скорочення витрат. Оскільки ефект буває економічним (приріст продукції, прибутку) і соціальним (покращання умов праці, охорона довкілля і здоров'я людини), то виділяють економічну та соціальну ефективність.

У сучасних умовах господарювання ефективність соціальної діяльності означає недопустимість збільшення обсягів випуску продукції чи одержання прибутку за рахунок погіршення умов праці, завдання шкоди довкіллю, зниження інших показників життєдіяльності людини.

Ефективність соціальної діяльності – це узагальнений, інтегральний показник якості соціального забезпечення, а також – явище, яке зачіпає безліч різноманітних соціальних факторів, що впливають на загальний добробут людини [1, с. 27].

Економічна ефективність національної економіки – це стан, при якому неможливо збільшити ступінь задоволення потреб хоча б однієї людини, не погіршуючи при цьому положення іншого члена суспільства. Такий стан називається Парето-ефективністю (за іменем італійського економіста В.Парето).

Розрізняють такі показники ефективності національної економіки: валовий внутрішній продукт, чистий національний продукт, валовий національний дохід, чистий національний дохід, розташовуваний національний дохід. Не менш важливим показником розвитку економік є показник заборгованості. Це агрегатний показник, який визначається через порівняння конкретних показників з їх граничними значеннями: співвідношення зовнішнього боргу і валового внутрішнього продукту (50%); боргу й експорту товарів і послуг (75%); приросту боргу й експорту (30%) [2, с. 35].

У національній економіці широко використовується система показників економічної ефективності. Основні з них: продуктивність суспільної праці, ефективність використання основного капіталу й матеріальних ресурсів, трудомісткість, капіталомісткість і матеріалоємність національного продукту й таке інше.

Продуктивність праці характеризує обсяг продукту, виготовленого за одиницю часу або одним працюючим [3, с. 165].

Ефективність використання основного капіталу (“продуктивність” капіталу), або капіталовіддачі, характеризує обсяг суспільного продукту (П), що припадає на одиницю основного виробничого капіталу. Вона обчислюється як частка від розподілу виготовленої за рік проду-

кції на вартість використаних (або наявних) основних коштів. Складовими ефективного використання ресурсів є забезпечення повної зайнятості ресурсів та досягнення повного обсягу виробництва.

Класифікація і суттєва характеристика рівня економічної і соціальної ефективності виробництва залежить від численних чинників, що її визначають. У зв'язку з цим для практичного розв'язання завдань управління ефективністю важливого значення набуває класифікація чинників її зростання. Усі чинники доцільно класифікувати за обмеженою кількістю груповальних ознак, що сприяє визначенню головних напрямів і шляхів підвищення ефективності виробництва (продуктивності діяльності підприємства) [4, с. 201].

Класифікація великої різноманітності чинників зростання ефективності (продуктивності) може здійснюватись за трьома ознаками:

- 1) видами витрат і ресурсів (джерелами підвищення);
- 2) напрямками розвитку й удосконалення виробництва;
- 3) місцем реалізації в системі управління виробництвом.

Групування чинників за першою ознакою уможливорює досить чітко визначення джерел підвищення ефективності, зростання продуктивності праці (економія витрат живої праці), зниження фондомісткості (капіталомісткості) і матеріаломісткості продукції, поліпшення використання природних ресурсів. Активне використання перелічених джерел підвищення ефективності виробництва передбачає здійснення комплексу заходів, які за своїм змістом характеризують основні напрями розвитку й удосконалення виробництва (друга ознака групування чинників). Визначальними напрямками є перш за все прискорення темпів науково-технічного й організаційного прогресу (створення нових і удосконалення існуючих технологій, конструкційних матеріалів, засобів праці й кінцевої продукції; механізація й автоматизація виробничих процесів; запровадження прогресивних методів і форм організації виробництва і праці; побудова й регулювання ринкового механізму господарювання) [5, с. 26].

Практично найважливішою слід вважати класифікацію чинників ефективності за місцем реалізації в системі управління виробництвом (третя ознака групування чинників), особливо виокремлення з них двох категорій чинників – внутрішніх (внутрішньовиробничих) і зовнішніх (народногосподарських), а також поділ сукупності внутрішніх чинників на так звані "тверді чинники" і "м'які чинники".

Класифікація внутрішніх чинників на "тверді" і "м'які" природно є досить умовною і незвичною, але широко відомою і використовуваною на підприємствах зарубіжних країн. Назви "тверді" і "м'які" чинники запозичені з англійської комп'ютерної термінології, відповідно до якої сам комп'ютер називається "твердим товаром", а програмне (математичне) забезпечення – "м'яким товаром". При цьому "твердими чинниками" позначають такі з них, що можна виміряти і які мають фізичні параметри, а "м'якими" – ті, які не можна фізично відчутти, проте вони мають неабияке значення для економічного управління виробництвом (наприклад, інформація, знання й кваліфікація кадрів, методи й системи організації різних процесів тощо) [6, с. 48].

При розгляданні питань продуктивності праці слід зазначити, що система факторів виробництва, яка забезпечує перетворення природних ресурсів відповідно до потреб людей, створює матеріальні й духовні блага, визначає зростання продуктивності суспільної праці, має назву "продуктивні сили". До цієї системи належать працівники; засоби праці; предмети праці; використовувані сили природи; наука як специфічна продуктивна сила, особливий фактор; форми і методи організації виробництва; інформація.

Оскільки ресурси мають межі, важливо їх використовувати ефективно, тобто досягати намічених цілей з найменшими витратами. Ця умова належить до всіх ресурсів, але стосовно живої праці – це необхідна передумова. Жива праця, яка пов'язана з витратами фізичної, нервової та інтелектуальної енергії людини у процесі виробництва життєвих благ, в результаті стає продуктивною працею. Продуктивна праця – це праця людини, в результаті якої створюються матеріальні блага та послуги [7, с. 24]. У сучасному західному суспільстві продуктивна праця має два основні виміри. Перший стосується системи продуктивних сил, другий – відносин власності, в яких знаходить своє втілення соціально-економічна мета розвитку суспільства.

Усього налічують близько 60 факторів зростання продуктивності праці, які належать лише до системи продуктивних сил. Крім цього, є фактори зростання продуктивності праці, які належать до всього технологічного способу виробництва (тобто продуктивних сил і техніко-економічних відносин), відносин власності, надбудовних відносин (наприклад, удосконалення законодавства) тощо [3, с. 166].

Водночас продуктивність – це показник ефективності не конкретного виробництва, а в масштабах міста, регіону, який характеризує випуск продукції в розрахунку на одиницю використаних ресурсів, інших факторів виробництва. Продуктивність – це здатність економічної системи виробляти корисну продукцію і міра реалізації цієї здатності. Іншими словами, продуктивність – це показник результативності та ефективності виробництва, що характери-

зує випуск продукції в розрахунку на одиницю використаних ресурсів та факторів виробництва.

Згідно з рекомендаціями Міжнародної організації праці (МОП) продуктивність відбиває взаємозв'язок між кількістю і якістю вироблених товарів або наданих послуг і ресурсами, які були витрачені на їх виробництво, а продуктивність праці – це ступінь ефективності використання конкретної праці, і в її визначенні закладено поняття праці, здатність людини виробляти за одиницю робочого часу певний обсяг продукції [7, с. 25].

Крім того, є ще одне поняття продуктивності праці – це продуктивність суспільної праці, яка характеризує ефективність використання сукупних витрат праці. Під сукупними розуміють витрати живої і минулої (уречевленої у засобах виробництва) праці на виробництво продукції. Показник продуктивності суспільної праці – це узагальнюючий показник ефективності суспільного виробництва, який розраховується як відношення виробленого національного доходу до середньорічної чисельності зайнятих у сфері матеріального виробництва. З переходом до міжнародної методології обліку рівень продуктивності суспільної праці визначається відношенням валового внутрішнього продукту (у ринкових цінах) до середньорічної чисельності економічно активного населення (робоча сила).

Підвищення продуктивності праці означає економію сукупної праці (живої та уречевленої), що витрачається на вироблення продукції, зменшення всього матеріалізованого в продукті робочого часу.

Під продуктивністю праці як економічною категорією слід розуміти ефективність трудових витрат, здатність конкретної праці створювати за одиницю часу певну кількість матеріальних благ [8, с. 334]. Рівень продуктивності праці визначається кількістю продукції, що виробляє один працівник за одиницю робочого часу, або кількістю робочого часу, що витрачається на виробництво одиниці продукції.

Якщо показники виробітку мають більш узагальнюючий, універсальний характер, то показники трудомісткості можна визначити за окремими видами продукції та розраховувати потрібну кількість робітників з метою виявлення конкретних резервів підвищення продуктивності праці.

Натуральні показники найбільш точно відображають динаміку продуктивності праці, але можуть використовуватися лише на підприємствах, що випускають однорідну продукцію.

Трудові показники потребують налагодженої роботи нормування та обліку. Їх використовують на робочих місцях, дільницях, де дуже великі залишки незавершеного виробництва, яке неможливо виміряти в натуральних або вартісних вимірах.

Крім того, на продуктивність праці впливають фактори, які об'єднуються групуються в такі групи: матеріально-технічні; організаційні; економічні; соціальні; природні умови та географічне розміщення підприємств.

Підвищити продуктивність праці можна двома способами: нарощування обсягу виробництва; скорочення чисельності працюючих.

Обидва способи дозволяють зменшити витрати на виробництво.

Враховуючи першочергову важливість підвищення продуктивності праці для конкурентоспроможності підприємства, розробляють і впроваджують програму управління продуктивності, яка складається з таких етапів:

перший – вимірювання і оцінка досягнутого рівня продуктивності на підприємстві в цілому і за окремими видами праці зокрема;

другий – пошук і аналіз резервів підвищення продуктивності на основі інформації, одержаної впродовж вимірювання й оцінювання;

третій – розробка плану використання резервів підвищення продуктивності праці, який повинен містити конкретні терміни й заходи по їх реалізації, передбачати фіксування витрат на ці заходи й очікуваний економічний ефект від їх впровадження, визначати відповідних виконавців;

четвертий – розробка систем мотивації працівників для досягнення запланованого рівня продуктивності;

п'ятий – контроль за реалізацією заходів, передбачених планом і всією програмою, і регулюванням їх виконання;

шостий – вимірювання й оцінка реального впливу передбачуваних заходів на зростання продуктивності праці.

Точне визначення оцінки досягнутого рівня продуктивності підприємства є важливою передумовою успішності наступних етапів і всієї програми. Щоб виміряти продуктивність праці, потрібно зіставити кількість виробленої продукції із витратами на її виготовлення [9, с. 14].

Враховуючи значення продуктивності праці для економічного зростання, кожне суспільство намагається постійно підвищувати продуктивність праці і Україна не є винятком у вирішенні цього питання.

Основними шляхами підвищення продуктивності праці є:

- розвиток і впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу;

- піднесення загальноосвітнього, культурно-технічного та професійного рівня працівників;
- раціональне використання природних, матеріальних, трудових ресурсів;
- поліпшення організації та управління виробництвом;
- впровадження ефективних матеріальних і моральних стимулів до праці [10, с. 19].

Матеріально-технічні фактори сприяють економії живої та уречевленої праці. Сукупність матеріально-технічних факторів та їх вплив на рівень продуктивності праці можна характеризувати певними показниками – електроозброєність праці, фондоозброєність, фондовіддача [11, с. 109].

Можна стверджувати, що в сучасних умовах розвитку ринкових відносин в Україні відбуваються негативні процеси, які характеризуються розбалансованістю між оцінкою праці та ефективністю економічної діяльності. Такі тенденції стримують піднесення національної економіки, оскільки мають ознаку не коригованих процесів на ринку праці та, зокрема, недоконалого управління ефективністю праці без безпосередньої участі держави.

За таких умов потрібно розробити концептуальний механізм управління працею з метою мобілізації трудового потенціалу до підвищення ефективності праці на всіх рівнях: від локального до національного. З огляду на це за своєю метою концепція удосконалення механізму управління ефективністю праці повинна ґрунтуватися на:

- внесенні змін до чинного законодавства із визначенням терміна "ефективність праці";
- впровадженні ефективних методологічних розробок під час зміни у чинному законодавстві за участю вчених та науковців;
- удосконаленні механізму взаємодії на всіх рівнях національної економіки між усіма сторонами соціально-трудова відносин щодо досягнення збалансованості між ефективністю праці та її оплатою на засадах підвищення відповідальності працедавців за своєчасну та у повному обсязі виплату заробітної плати – як заходу відтворення її стимулювальної функції та підвищення рівня захисту прав найманих працівників.

Запропоновані концептуальні підходи щодо підвищення ефективності праці в Україні повинні бути впроваджені за безпосередньою участю держави. Втручання держави у соціально-економічні процеси дасть змогу підвищити ефективність праці, створити умови для ефективного використання робочої сили та удосконалити контроль за справедливою винагородою праці [12, с. 3].

Висновки. Отже, на основі вищевикладеного матеріалу можна зробити висновки, що серед комплексу причин, що зумовлюють кризові процеси в економіці України, однією з ключових є неефективна діяльність органів державної влади, що опікуються економічною сферою. Необхідно визнати, що господарський комплекс в Україні, незалежно від форм власності його окремих складових, функціонує в умовах відсутності в державі чітко обґрунтованої економічної стратегії. Дії уряду та інших інститутів державного управління в економічній сфері майже завжди викликані необхідністю термінового реагування на поточні виклики, подолання криз.

В умовах ринкової економіки важливим є соціальний захист населення. Підґрунтям соціального захисту населення може стати система соціальних нормативів, які одночасно відображають особливості соціальної системи та виступають інструментом регулювання тих чи інших процесів у суспільстві.

Аналіз проблем соціальної політики в Україні показує, що здійснені соціальні заходи були вкрай недостатніми для поліпшення життя більшості населення. Продуктивність праці є важливим планово-економічним показником, що характеризує не тільки ступінь використання трудових ресурсів на підприємстві, але й рівень ефективності всієї ринкової системи в цілому. Взаємодія особистісних (людини) і речових (засобів виробництва) факторів виробництва є найважливішою умовою зростання продуктивності праці, національного багатства.

У ринкових умовах важливу роль для зростання продуктивності праці має максимальне використання діючих потужностей. Завдяки таким чинникам, як підвищення технічного рівня виробництва, удосконалення управління, організації виробництва та праці збільшення обсягів виробництва можна зменшити витрати на виробництво. Для підвищення продуктивності праці необхідно застосовувати засоби мотивації працівників. Головними чинниками підвищення продуктивності є умови праці. Також підвищує продуктивність праці освіта, оскільки дає корисні знання, дисципліну, працездатність, а люди з такими якостями дуже продуктивні.

Наприкінці проведених досліджень та зроблених висновків зазначимо, що:

1. Конкурентоспроможність національної економіки є головною турботою будь-якої держави, яка дбає про економічне зростання і зміцнення національної безпеки, та забезпечується виваженою інноваційно-промисловою, бюджетно-фінансовою, науково-технічною, ціновою та зовнішньоторговельною політикою, а також політикою доходів.

2. Головною перешкодою розбудови конкурентоспроможності економіки в Україні є невідповідність стану національного ринкового середовища умовам застосування окремих заходів, які принесли успіх іншим країнам. У першу чергу це стосується реалізації політики лібералізації цін і зовнішньоторговельної діяльності, обмеження грошової маси, стримування

платоспроможного попиту населення, що на стадії падіння виробництва спричинило розбалансування економічної системи, зумовило поширення монополізму та активізацію деформаційних процесів в національній економіці.

3. Сфера виробництва товарів та послуг знаходиться в ножицях між монопольними цінами базових галузей, без продукції яких неможливе забезпечення процесу виробництва, і обмеженими платіжними ресурсами споживачів.

4. Назріла необхідність зміни структури української промисловості, ядро якої – витратомісткі галузі (паливна, чорна та кольорова металургія), в існуючих умовах тяжіють до експортної орієнтації. Стратегічним напрямом підвищення конкурентоспроможності національного виробництва є реструктуризація елементів ціни в бік збільшення частки прибутку і фонду заробітної плати та скорочення частки витрат, безпосередньо не пов'язаних з виробництвом.

5. Необхідно розробити та впровадити концепцію підвищення конкурентоспроможності національної економіки України, суть якої полягає в створенні ефективної системи функціонування економіки та її суб'єктів, здатних забезпечувати їхній стабільний розвиток і зростання. Головним змістом такої концепції має стати вдосконалення організаційно-правової основи системи функціонування економіки з метою створення умов динамічного зростання всіх суб'єктів економічних відносин.

6. Можливими сценаріями розбудови конкурентоспроможності національної економіки в умовах глобалізації можуть бути: пасивне очікування, підпорядкування іноземним інтересам, технологічний прорив, проведення незалежної внутрішньої політики, орієнтованої на забезпечення керованості процесами входження України до світового поділу праці. Два останні сценарії є найбільш вигідними, оскільки містять вбудовані чинники протистояння внутрішнім та зовнішнім загрозам.

7. Механізмами забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є заходи, спрямовані на узгодження інтересів усіх суб'єктів господарювання, а саме: стимулююче оподаткування; непряме державне регулювання цін; введення обмежень монопольної поведінки; введення матеріальної і посадової відповідальності за дії, які перешкоджають розвитку підприємства та економічній діяльності, що наносить збитки державі на підприємствах усіх форм власності; соціальне партнерство.

8. В існуючих умовах найбільш прогресивним методом забезпечення високого рівня конкурентоспроможності національної економіки є переорієнтація на внутрішні джерела розвитку за рахунок реструктуризації елементів ціни в напрямі скорочення витрат, збільшення прибутку і заробітної плати. При одночасному врівноваженні міжсекторних пропорцій в промисловості це – практично безальтернативний шлях опанування гідного місця у світовому економічному просторі.

Література

1. Бабицький А. Моделі економічного зростання і проблема підвищення суспільної продуктивності праці / А. Бабицький // Вісник економічної науки України. – 2008. – № 1. – С. 22–28.
2. Гончаров В. М. Концептуальні проблеми ефективності праці в Україні / В. М. Гончаров // Вісник економічної науки України. – 2007. – № 2. – С. 33–37.
3. Іляш О. І. Продуктивність та ефективність праці, резерви і шляхи їх підвищення / О. І. Іляш // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.1 – С. 164–166.
4. Кукурудза І. І. Політична економія: матеріали до лекцій та семінарів / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Вид. 2-ге, доп. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2007. – 368с.
5. Музиченко С. А. Продуктивність праці, соціально-економічна сутність категорії / С. А. Музиченко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 6. – С. 24–28.
6. Ватаманюк С. М. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка: Навч. посібник / С. М. Ватаманюк; К: ВД «Альтернатива», 2001. – С. 46–56.
7. Злупко С. М. Перехідна економіка: сучасна Україна: Навч. Посібник / С. М. Злупко. – К: Видавництво «Знання», 2006. – С. – 136–171, 266–322.
8. Гринів Л. С. Національна економіка: Навч. посібник для ВНЗ (рек. МОН України) / Л. С. Гринів, М. В. Кічурчак; Львів: Магнолія, 2006, 2010. – С. – 332–363.
9. Кіндзерський Ю. Економічний розвиток і трансформація промислової політики у світі: уроки для України / Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2010. – № 9. – С. 14–22.
10. Радіонова І. Економічне зростання з участю людського капіталу / І. Радіонова // Економіка України. – 2009. – № 1. – С. 19–30.
11. Шаманська О. І. Загальна система формування економічного потенціалу / О. І. Шаманська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 2. – С. 109–114.
12. Беседін В. Ф. Роль держави в ринковій економіці / В. Ф. Беседін // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 2. – С. 3–9.